

УДК 341.64:341.645
DOI <https://doi.org/10.32841/ILA.2020.23.06>

СТЕПАНЕНКО К. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ УСТАНОВ

Анотація. У статті досліджуються теоретичні основи становлення міжнародного судочинства як окремої галузі міжнародного права через визначення поняття, ознак і видів міжнародних судових установ. Узагальнено відомі доктрини міжнародного права, теоретичні положення щодо поняття міжнародної судової установи, аналізуються ознаки і види міжнародних судових установ, надається авторська версія видів міжнародних судових установ.

Робиться висновок про те, що міжнародне судочинство являє собою автономну й самодостатню систему міжнародно-правових знань, що має трансформуватися в окрему галузь міжнародного права з усіма характерними галузевими структурними елементами, такими як суб'єкт, об'єкт, предмет, методи, джерела. Незважаючи на відсутність єдиної наукової позиції щодо співвідношення і змісту понять, які супроводжують цю окрему систему знань, саме поняття «міжнародне судочинство» є більш узагальнюючим для її позначення.

Для позначення міжнародного суду як центрального елементу міжнародного судочинства в спеціальній літературі використовують різні поняття, проте суттєвих відмінностей між ними не існує, і більш коректним буде оперувати поняттям «міжнародна судова установа», що має трансформацію в українському праві. Міжнародна судова установа складається з незалежних суддів, які володіють автономною волею, діє на постійній основі або створена ad hoc, та уповноважена на ухвалення на основі міжнародного права рішень, що мають обов'язковий характер або характер судового прецеденту. У теорії міжнародного права спільною рисою, що характеризує міжнародні судові установи, є юридична обов'язковість їх рішень, а також незалежність, гарантована шляхом впровадження спеціальних політико-правових та процесуальних засобів на універсальному рівні.

Ключові слова: міжнародна судова установа, ознаки міжнародної судової установи, види міжнародних судових установ, міжнародне право, міжнародне судочинство, міжнародний суд.

Постановка проблеми. Сучасний світ являє собою постійну інтенсивну взаємодію міжнародних організацій, держав і фізичних осіб у відомих людству сферах життя (економіка, політика, культура тощо). Нерідко зіткнення інтересів між цими суб'єктами призводить до появи суперечок, що мають розв'язуватися в цивілізований спосіб. Зі створенням у 1945 році

Організації Об'єднаних Націй (ООН) помітно зміцнилися і позиції міжнародних судових установ у розв'язанні міждержавних спорів, врегулюванні серйозних конфліктів і визначенні відповідальних за порушення норм міжнародного права. Участь міжнародних судів в названих процесах забезпечується їх високим міжнародним статусом, що надає особливої ваги судовим рішенням.

Особливим чином слід відзначити механізм звернення фізичних осіб до міжнародних судів. Принцип поваги до прав людини у міжнародній діяльності розкривається через фундаментальне право на справедливий судовий розгляд, яке онтологічно пов'язане із правом на судовий захист взагалі. Право на судовий захист відноситься до основних прав людини і займає надзвичайно важливе положення в концепції прав людини, що отримала розвиток у другій половині ХХ ст. Діяльність регіональних міжнародних судів із захисту прав людини сьогодні є потужним фактором у забезпеченні фундаментального права на судовий захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усвідомити еволюцію правових процесів на міжнародному рівні, що призвели до виділення міжнародного судочинства в окрему систему знань, допомогли праці таких зарубіжних авторів, як Р. Бакстер, Д.М. Бедерман, Я. Броунлі, Л. Ерліх, М. Ентін, Л. Камаровський, А. Кассезе, Дж.Л. Кунц, Х. Лаутерпахт, І. Марусін, А. Фердросс, Ч.Ч. Гайд, Л. Хенкінт та ін. Звернення до деяких питань функціонування міжнародних судів можна зустріти у працях М. Баймуратова, М. Буроменського, К. Вітмана, Л. Грицаєнка, О. Задорожного, В. Кононенка, В. Муравйова, І. Проценко, М. Сірого, Л. Тимченка, М. Черкеса, С. Шевчук, Ю. Шемшученка та інших вітчизняних правознавців. Під час дослідження міжнародного судочинства авторами переважно приділяється увага діяльності конкретного міжнародного суду. Так, можна згадати статті К. Савчука, О. Мельничука «Міжнародний суд ООН як засіб мирного розв'язання міжнародних спорів у сучасному міжнародному праві» (2013), М. Сірант «Міжнародний кримінальний суд як головний орган із протидії агресії» (2018); монографію В. Кононенка «Розв'язання територіальних спорів Міжнародним Судом ООН» (2018).

Висока динаміка звернень України до Міжнародного суду ООН, Міжнародного кримінального суду та інших міжнародних судів, пов'язана із агресією Росії та намаганням відновити справедливість, спричинила появу комплексних досліджень з питань діяльності міжнародних судових установ. Так, у 2018 році були захищені дисертації за авторством Ю. Аносової («Юрисдикція міжнародних судових органів щодо злочину геноциду»), В. Гутник («Право на захист у міжнародних кримінальних судах: доктрина та практика»), А. Андрейківа («Роль міжнародних судових установ у формуванні та реалізації звичаєвого міжнародного права»); у 2019 році – І. Гринчак («Міжнародний третейський суд як засіб врегулювання міжнародних спорів»). Однак з аналізу вітчизняної правової літератури різних років стає зрозумілим, що праць, де була б окреслена цілісна картина становлення

та еволюції міжнародного судочинства, де пропонувалися б теоретичні поняття, застосовні до цієї системи знань, як і окремих досліджень щодо системи міжнародних судів, вкрай мало, що й обумовлює актуальність звернення до проблематики функціонування міжнародних судових установ.

Метою статті є визначення поняття, ознак і видів міжнародних судових установ у контексті становлення міжнародного судочинства як окремої галузі міжнародного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Існування міжнародного права передбачає наявність інституцій, які створюють, реалізують та здійснюють захист правових норм. У системі міжнародних органів універсального та регіонального значення особливим статусом володіють суди, зважаючи на делеговане їм право розв'язувати конфлікти між суб'єктами міжнародних відносин. Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд із прав людини та інші міжнародні судові установи, що становлять на сьогодні окрему систему, забезпечують рівність всіх одиниць людства, які є рівнозначними між собою, гарантують принцип рівноправності сторін, без якого важко створити гармонію та порядок у міжнародних відносинах.

Судовий спосіб врегулювання суперечок передбачено Статутом ООН і Манільською декларацією, а сама діяльність міжнародних судів в останні роки значно впливає на міжнародне право, його галузі та інститути. Аналізуючи міжнародну судову практику, суддя Міжнародного Суду ООН Х. Лаутерпахт висловився щодо перспектив діяльності міжнародного судочинства наступним чином: «Хоча потреба у такому трибуналі, який би забезпечував своєю стабільною роботою розвиток міжнародного права, була головним аргументом на користь створення Постійної палати міжнародного правосуддя, цілком можливо, що ті юристи та державні діячі, які у 1920 році створювали проект її Статуту, не повністю оцінювали потенціал створюваного ними суду» [1, с. 8]. Беручи до уваги, що розв'язання сучасних міжнародних суперечок безпосередньо впливає на ідентифікацію та захист основних принципів міжнародного співіснування, вітчизняній науці міжнародного права потрібне більш глибоке теоретичне розуміння багатьох процесів, які супроводжують діяльність міжнародних судових установ.

У міжнародному праві, як і у національному, під впливом об'єктивних чинників розширюється сфера правового регулювання, з'являються нові галузі та підгалузі, такі, наприклад, як міжнародне корпоративне право, міжнародне інформаційне право, міжнародне атомне право тощо. В зарубіжній доктрині існують справедливі думки з приводу розгляду міжнародного судочинства як окремої системи знань. Так, Ч. Браун вважає, що існує «загальне право міжнародного судочинства» («common law of international adjudication»), яке характеризується подібністю нормативного змісту внутрішніх документів міжнародних судів, можливістю застосування міжнародними судами єдиних підходів до тлумачення своїх установчих документів і дією доктрини прецеденту [2]. До сьогодні єдиною

наукової позиції щодо співвідношення і змісту понять «міжнародне процесуальне право», «міжнародний судовий процес», «міжнародний юридичний процес», «міжнародна судова процедура», «міжнародне правосуддя», «міжнародне судочинство» не сформувалося. Наприклад, В. Кононенко заперечує розуміння міжнародного судового процесуального права як самостійної галузі міжнародного права, однак визнає важливість становлення у недалекому майбутньому міжнародного кримінального процесуального права як самостійної галузі [3, с. 43]. Однак саме поняття «міжнародне судочинство» вбачається як більш узагальнююче для позначення системи знань про функціонування у міжнародному праві міжнародних судів не тільки з процесуальної, але й теоретичної точки зору. З цих підстав можна стверджувати про існування навчальної дисципліни «Міжнародне судочинство», яка викладається в українських закладах вищої освіти юридичного спрямування.

Основним елементом системи міжнародного судочинства є міжнародна судова установа. Варто згадати, що поняття «міжнародна судова установа» закріплено з 1996 року у національному праві через механізм трансформації в Конституцію України відповідних положень: «Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [п. 4 ст. 55]. А. Підгородинська, досліджуючи поняття «міжнародний судовий орган», «міжнародна судова установа», «міжнародний трибунал», «міжнародний суд», приходить до висновку про відсутність суттєвих відмінностей між ними, а всі ці органи виступають елементами єдиної системи міжнародного правосуддя [5, с. 201-202]. Термін «міжнародна судова установа» використовує в своїх роботах М. Ентін, автор відносить до них міжнародні судові органи загальної компетенції, суди з прав людини, суди інтеграційних об'єднань, квазіюрисдикційні органи міжнародних організацій [6, с. 8].

У доктрині міжнародного права сформувалося консенсусне *поняття* міжнародного суду як незалежного органу, що діє на постійній основі або створений *ad hoc*, уповноваженого на ухвалення обов'язкових для сторін рішень на основі міжнародного права [7, с. 7]. Наведене визначення є досить точним насамперед у зв'язку із акцентуванням на таких важливих для міжнародної судової установи якостях, як незалежність суддів та ухвалення обов'язкових для сторін рішень на основі міжнародного права. Критерій «розв'язання суперечок на основі міжнародного права» здається більш привабливим, ніж запропонована деякими дослідниками «функція з врегулювання міжнародних суперечок». Відповідно до Статуту ООН та практики Міжнародного суду ООН міжнародна суперечка має місце в тому випадку, коли держави взаємно висувають претензії щодо одного і того ж предмета спору. У доктрині міжнародного права поняття «міжнародна суперечка» зазвичай використовується для позначення взаємних претензій

держав і розглядається як специфічне політико-правове відношення, що виникає між двома або більше суб'єктами міжнародного права і відображає існуючі між ними протиріччя. Тому якщо спиратися на те, що розв'язання міжнародних суперечок є відмінною ознакою міжнародних судів, то з останніх виявляються виключеними кримінальні суди і трибунали, адміністративні трибунали і деякі третейські суди, такі як, наприклад, Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних суперечок. Що стосується Суду ЄС та Європейського суду з прав людини, то, незважаючи на наявність у них повноважень із розв'язання міждержавних суперечок, число останніх настільки незначне у порівнянні з процесами, ініційованими приватними особами, що віднесення їх до судів, що розв'язують міждержавні суперечки, виявляється не дуже коректним.

Зважаючи на те, що наявна у доктрині сформульована дефініція міжнародної судової установи містить усі головні аспекти щодо її функціонування і є самодостатньою, подальша цінність теоретичної дискусії може мати місце під час дослідження ознак і видів міжнародних судових установ, які на сьогодні утворюють окрему систему. Як зазначають автори тематичного видання «Міжнародне судочинство» (2009), цю систему становлять: Міжнародний суд ООН, Постійна палата третейського суду, Європейський суд з прав людини, Суд Європейських співтовариств, Суд з примирення та арбітражу ОБСЄ, Міжнародний трибунал з морського права, Міжнародний морський і річковий суд, Міжнародний кримінальний суд, міжнародні трибунали по колишній Югославії та Руанді, Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних спорів, Економічний суд Співдружності Незалежних Держав та деякі інші [8, с. 5].

Відмінність міжнародного суду від національного має вираз у специфічних *ознаках* міжнародної судової установи. Так, І. Марусін виділяє наступні ознаки міжнародної судової установи: 1) має право виносити обов'язкові рішення для учасників спору; 2) створюється і діє відповідно до міжнародного договору або за рішенням відповідної міжнародної організації і у зв'язку із цим не знаходиться під юрисдикцією будь-якої держави; 3) висловлює і формулює власну позицію, а не узгоджену позицію засновників; 4) основою її діяльності є міжнародне право [9, с. 9]. А. Смба-тян вважає, що з розвитком нових механізмів розв'язання міжнародних суперечок класичні визначення поступово втрачають своє значення, і пропонує виходити із загального поняття «органи міжнародного правосуддя», що включає в себе всю систему судових, квазісудових і арбітражних органів (суди, трибунали, центри, палати, арбітражі та ін.), основною функцією яких є врегулювання міжнародних спорів [10, с. 10-60]. В цьому відношенні запропоноване автором поняття немає принципових відмінностей від поняття «міжнародна судова установа».

Однією з показових ознак міжнародної судової установи є *обов'язковість ухвалених рішень* для учасників суперечки. У теорії обов'язковість судового акта для осіб, щодо яких він винесений, і неможливість подо-

лати цей судовий акт інакше як в порядку апеляційного перегляду описується через таку його якість, як *res judicata* [11, с. 8-9]. Одночасно судовим актам може бути притаманна і властивість *res interpretata*, яка в доктрині розглядається як «інтерпретаційний авторитет судових актів». Дана правова концепція вперше сформульована відносно актів Європейського суду з прав людини, постанови якого є обов'язковими лише для сторін спору, однак дане Судом тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод має братися до уваги правозастосовними органами і національними судами всіх держав-учасників Конвенції [12]. Отже, акти міжнародної судової установи є обов'язковими для сторін суперечки або мають характер прецеденту.

Іншою, не менш важливою ознакою в діяльності міжнародної судової установи є її *незалежність*. У зарубіжній доктрині під час визначення відмінних рис міжнародних судових органів акцент робиться на незалежності суддів, що входять до їх складу, розв'язанні ними суперечок на основі міжнародного права й обов'язковому характері ухвалених актів [13]. Водночас незалежність суддів розглядається як невіддільна умова забезпечення дотримання принципу верховенства права, а обов'язковий характер рішень дозволяє відмежувати міжнародні суди від інших органів, що діють як дорадчі або відповідальні за моніторинг і володіють повноваженнями лише на ухвалення рекомендацій. Розв'язання спорів тільки на основі міжнародного права є тією особливістю, яка відрізняє міжнародні суди від національних [7, с. 6].

Окрім того, можна стверджувати, що більшість із принципів, викладених у Основних принципах незалежності судових органів, схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, застосовні і до міжнародних судових установ. Відмінність полягає у суб'єктах гарантування незалежності. Наприклад, відповідно до Основних принципів, незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її [14]. У міжнародних відносинах незалежність суду гарантується сукупністю держав-членів ООН, які є підписантами Статуту ООН, Римського статуту та інших міжнародних угод, що визначають статус певної міжнародної судової установи.

Корисним надбанням у теорії міжнародного права є визначення *видів* міжнародних судових установ. Так, Г. Шинкарецька визначає такі види міжнародних судів: 1) класичні міждержавні суди загальної компетенції та регіональні суди з прав людини; 2) суди регіональних інтеграційних об'єднань, які мають деякі якості квазіконституційного суду; 3) міжнародні кримінальні суди [15]. В. Толстих поділяє міжнародні суди на універсальні і регіональні; загальної і спеціальної компетенції; ті, що розглядають спори між державами та за участю приватних осіб; постійні і тимчасові [16, с. 47]. М. Ентін зазначає, що не існує однієї загальноновизнаної класифікації, однак

слід відокремлювати міжнародні судові установи спеціальної компетенції (кримінальні суди, зокрема і трибунали, наприклад, Нюрнбергський та Токійський трибунали, Міжнародний трибунал по колишній Югославії) та міжнародні судові установи універсального типу, які приймають до розгляду по суті різні види спорів (наприклад, Суд ЄС) [6, с. 8]. Як убачається, така класифікація в своїй основі може мати декілька критеріїв, однак головними з них є характер спорів, що розглядає суд, та процедура їх розгляду. Відповідно до цього, міжнародні судові установи, що складають на сьогодні окрему систему, можуть поділятися на три великі групи: 1) міждержавні суди загальної компетенції, що розв'язують політичні суперечки між державами (Міжнародний суд ООН, Суд ЄС та ін.); 2) міжнародні кримінальні суди, трибунали та арбітражі (Міжнародний трибунал з морського права, Міжнародний кримінальний суд, Суд з примирення та арбітражу ОБСЄ та ін.); 3) регіональні суди з прав людини та суди регіональних інтеграційних об'єднань (ЄСПЛ, Міжамериканський суд з прав людини, Суд Євразійського економічного союзу та ін.).

Висновки. Отже, на сьогодні міжнародне судочинство являє собою автономну і самодостатню систему міжнародно-правових знань, що має трансформуватися в окрему галузь міжнародного права з усіма характерними галузевими структурними елементами, такими як суб'єкт, об'єкт, предмет, методи, джерела тощо. Незважаючи на відсутність єдиної наукової позиції щодо співвідношення і змісту понять, які супроводжують цю окрему систему знань, вбачається, що саме поняття «міжнародне судочинство» є більш узагальнюючим для її позначення та виділення правових і процесуальних змістовних особливостей на теоретичному рівні.

Для позначення міжнародного суду як центрального елемента міжнародного судочинства в спеціальній літературі використовують такі поняття як «міжнародний судовий орган», «міжнародна судова установа», «міжнародний трибунал», «міжнародний суд», проте суттєвих відмінностей між ними не існує, і більш коректним буде оперувати поняттям «міжнародна судова установа», що має трансформацію в українському праві. Міжнародна судова установа складається з незалежних суддів, які володіють автономною волею, діє на постійній основі або створена *ad hoc*, та уповноважена на ухвалення на основі міжнародного права рішень, що мають обов'язковий характер або характер судового прецеденту. У теорії міжнародного права спільною рисою, що характеризує міжнародні судові установи, є юридична обов'язковість їх рішень, а також незалежність, гарантована шляхом впровадження спеціальних політико-правових та процесуальних засобів на універсальному рівні. Видова класифікація міжнародних судових установ в своїй основі може мати декілька критеріїв, однак головними з них є характер спорів, що розглядає суд, та процедура їх розгляду.

Література:

1. Lauterpacht H. The development of international law by the International Court. Cambridge University Press, 1982.
2. Brown C. The Cross-Fertilization of Principles Relating to Procedure and Remedies in the Jurisprudence of International Courts and Tribunals // Loy. L.A. Int'l & Comp. L. Rev. 2008. Vol. 30. P. 219-245.
3. Кононенко В. П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика: монографія. Київ-Одеса: Фенікс, 2018. 438 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. Офіційний вісник. 2014. № 19. Ст. 583).
5. Підгородинська А. В. Актуальні питання співробітництва України з міжнародними судовими установами. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2015. Вип. 3. С. 201-212.
6. Энтин М. Л. Международные судебные органы: вклад в обеспечение международной стабильности, законности и сотрудничества: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. М., 1993. 54 с.
7. Lock T. The European Court of Justice and International Courts. Oxford, 2015. 304 p.
8. Міжнародне судочинство / Кол. авт.; за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2009. 260 с.
9. Марусин И. С. Международные судебные учреждения, стороной разбирательства в которых вправе выступать физические лица: новые тенденции развития и совершенствования их деятельности: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. СПб., 2008. 46 с.
10. Смбадян А. С. Решения органов международного правосудия в системе международного публичного права. М.: Статут, 2012. 270 с.
11. Barnett P. R. Res Judicata, Estoppel, and Foreign Judgments: The Preclusive Effects of Foreign Judgments in Private International Law. Oxford, 2001. 346 p.
12. Bodnar A. Res Interpretata: Legal Effect of the European Court of Human Rights' Judgments for other States Than Those Which Were Party to the Proceedings // Human Rights and Civil Liberties in the 21st Century / Ed. by Y. Haeck, E. Brems. Dordrecht, 2014. P. 223-262.
13. Tomuschat C., International Courts and Tribunals, in R. Wolfrum (Ed.), The Max Planck Encyclopedia of Public International Law, 2012. Vol. 5. P. 499-514.
14. Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text
15. Шингарецкая Г. Г. «Классические» международные суды: роль в поддержании правопорядка // *Международное право и международные организации*. 2014. № 3. С. 452-457. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=11598
16. Толстых В. Л. Международные суды и их практика. М.: Международные отношения, 2015. 504 с.

Stepanenko K. Concept, signs and types of international judicial institutions

Summary. The article examines the theoretical foundations of the formation of international legal proceedings as a separate branch of international law through the definition of the concept, signs and types of international judicial institutions. The theoretical provisions on the concept of an international judicial institution known to the doctrine of international law are generalized, the signs and types of international judicial institutions are analyzed, the author's version of the types of international judicial institutions is provided.

It is concluded that international legal proceedings are an autonomous and self-sufficient system of international legal knowledge, which should be transformed into a separate branch of international law with all characteristic sectoral structural elements such as a subject, object, subject, methods, sources. Despite the lack of a unified scientific position regarding the relationship and content of the concepts that accompany this separate system of knowledge, the very concept of "international legal proceedings" is more generalizing for its designation.

To designate the international court as a central element of international legal proceedings, specialized literature uses different concepts, however, there are no significant differences between them, and it would be more correct to operate with the concept of "international judicial institution", which has a transformation in Ukrainian law. The International Judicial Institution is composed of independent judges who have an autonomous will, operate on a permanent basis or are established ad hoc, and are empowered to make decisions on the basis of international law that are binding or judicial. In the theory of international law, a common feature that characterizes international judicial institutions is the legal binding of their decisions, as well as independence guaranteed by the introduction of special political, legal and procedural means at the universal level.

Key words: international judicial institution, signs of an international judicial institution, types of international judicial institutions, international law, international legal proceedings, international court.